

Петар Влаховић*

ЕТНОС У ЕТНОЛОГИЈИ И АНТРОПОЛОГИЈИ**

I

О Црној Гори, њеној етничкој историји и друштвеном животу постоји релативно обимна литература.¹ Ова литература,

* Проф. др Петар Влаховић, ванредни члан ЦАНУ, Подгорица.

** Интегрални текст приступне беседе одржане 15. новембра 1990. године у Црногорској академији наука и умјетности.

Скраћена верзија овог рада, под насловом „Значај црногорског друштвеног развоја за проучавање етноса у етнологији и антропологији“, као прилог из Црне Горе, својим садржајем обележава деведесетогодишњицу постојања и рада Етнографског музеја у Београду (1901—1991).

¹ О Црној Гори, њеној историјској прошлости и друштвеном развоју постоји обимна литература. Овде се помињу главније публикације, а преко њих и опширнија литература, у којима је она наведена па тако доступна научној јавности: Ј. Вукмановић *Преглед етнoлoшког рада у Црној Гори*, Зборник Етнографског музеја у Београду 1901—1951, Београд 1953; Рад Др Јована Вукмановића у етнологији и фолклористици, у П. Влаховић, *Писци наше етнологије и антропологије*, Београд 1987, као и библиографије осталих научника о којима је у овој књизи реч. *Историја Црне Горе*, књ. I, од најстаријих времена до краја XII вијека, Титоград 1967; *Историја Црне Горе*, књ. II, од краја XII до краја XV вијека Том први, Црна Гора у доба Немањића, Титоград 1970; *Историја Црне Горе*, књ. II, од краја XII до краја XV вијека, Том други, Црна Гора у доба обласних господара, Титоград 1970; *Историја Црне Горе*, књ. III, од почетка XVI до краја XVIII вијека, Том први, Титоград 1975; *Црна Гора — монографија*, група аутора, Београд 1976; Б. Пејовић, *Црна Гора у доба Петра I и Петра II*, оснивање државе и услови њеног развитка, Народна књига Београд 1981; П. Влаховић, библиографија радова у: *Годишњак Црногорске академије наука и умјетности за 1989*, Титоград 1989, с. 126—135 (поједини радови о Црној Гори и црногорском друштву); В. Влаховић, *Црногорски селаци у разговарању*, Записи, Год. VI, књ. X, јануар—јуни 1932, Цетиње, с. 167, 227, 282; М. Влаховић, *Постанак црногорских и брдских племена*, Зборник радова Конгреса словенских географа и етнографа у Југославији 1930, Београд 1932; Главнија литература о развоју црногорских племена у: П. Влаховић, *На животним раскрсницама — прилози проучавању етничких процеса*, Пријепоље 1987, с. 74—75; П. Влаховић, *Етнос у етнологији и антропологији — оквири истраживања*, Етноантрополошки проблеми — часопис, књ. 7, Београд 1990, и тамо наведена литература; Ј. Ердџановић, *Стара Црна Гора*, Српски етнографски зборник, књ. XXXIV, Насеља, књ. 24, Београд 1926.; Д. Вујовић, *Уједињење Црне Горе и Србије*, Титоград 1962, Д. Вујовић, *Подгорички: скупштина 1918*, Загреб 1989.

иако неједнаке стручно научне вредности, омогућава да се на основу ње створи један општији осврт о друштвено-историјским збивањима, која су на црногорском тлу утицала на етнички састав становништва и обликовала људске заједнице у времену и простору. Уопштенији приказ црногорског друштвено-историјског развоја такође омогућава да се лакше схвати развој појединих етничких заједница и уочи њихова улога у обликовању теорије о етносу као етнолошко антрополошкој категорији и њеном значењу у ширим научним оквирима.

Етнос представља основну одредницу етнологије као науке. Због тога анализа појма **етнос**, пошто је реч о основној етнолошкој категорији, омогућава да се лакше разуме обликовање појединих људских заједница и схвати њихов допринос за упознавање друштвено-историјског развоја човечанства. Црногорско родовско племенско друштво, својом организацијом, развојем и трајањем, омогућава, боље од било које друге средине, да се ови токови прате у оквирима свакодневног живљења. Теорија етноса у овим оквирима добија још шире друштвено-историјско значење. Реч је управо о сагледавању теорије етноса кроз анализу црногорског друштвено историјског развоја и погледа на живот и свет, о чему ће овде бити више речи.

II

Подручје данашње Црне Горе било је насељено у свим фазама људске историје. О палеолитском раздобљу сведоче налази у Црвеној Стијени.² Знатно развијенија је неолитска култура чији се остаци могу пратити од Црногорског приморја преко крашких површи Старе Црне Горе и Пиве до Горњег и Средњег Полимља и Потарја.³ Слично културно наслеђе прати се и у металном добу, када се јављају етничке заједнице, носиоци појединих епоха старијег (Илири) и млађег (Келти) гвозденог доба.⁴ Овим се већ улази и у подручје писане историје која региструје присуство Грка (мада не тако далеко у унутрашњости) и Римљана. Свој удео остављају и овде заједнице тзв. Велике сеобе народа (Готи, Авари). Од VI века нове ере (једно време у друштву са Обрима; успомена Обров код Бијелог Поља, на пример) подручје данашње Црне Горе насељавају словенска племена и кроз четрнаест векова који следе чине основни етнички слој овог подручја.⁵

² *Црвена стијена*, зборник радова, Никшић 1975; Б. Ивановић, *Преглед антрополошких истраживања у Црној Гори*, Гласник Републичког завода за заштиту природе и Природњачког музеја у Титограду, бр. 3, Титоград 1970, с. 125—129; Б. Ивановић, *Дурмиторици*, Титоград 1987, и тамо наведена литература.

³ Ч. Марковић, *Неолит Црне Горе*, Београд 1985.

⁴ П. Влаховић, *На животним раскрсницама*, с. 126 и даље.

⁵ П. Влаховић, *На животним раскрсницама*, с. 87—95.

Територијални развитак данашње Црне Горе у античком периоду уклапа се у административну целину — провинцију Далмацију, а провинција Превалис је прва административна целина која приближно одговара данашњој територији Црне Горе. У раном средњем веку овде је територија Дукљанске државе, која поред данашње Црне Горе обухвата — уз Дукљу — Захумље и Травунију.⁶ У ово време, градови у Приморју са касно античком традицијом и литинским језиком, задржавају неке романске специфичности, насупротив жупама у залеђу, са селима и по којим утврђеним местом, са племенском и рано-феудалном друштвеном структуром и словенским језиком.⁷

Црногорско-херцеговачка традиција, насељавање данашње Црне Горе разврстава у три слоја. У **најстарији слој** спадају Грци, делимично Римљани, Јаудије, Кричи, Шпањи, Букумире, Матаруге, Мацуре.⁸ **Средњи слој** чине Лужани или стари Зећани, који би одговарали средњовековном словенском становништву Зете. **Најмлађи слој**, заправо данашњи, чине потомци чија се старина историјски може пратити до родоначелника братства и племена у XVI или најраније у крај XV века.⁹

Када је реч о настанку и развоју етничких заједница на територији данашње Црне Горе, треба имати у виду христјанизацију која отпочиње у IX веку и утиче на формирање елементарне феудалне класе. Преко христјанизације дошло је до лакшег повезивања Словена, дотле припадника паганства, са затеченим инородним полуроманизованим или романизованим живљем.

По подацима историчара друштво у Зети, нарочито од XII до XIV века, било је етнички шаролико и издиференцирано. Томе су допринела иселјавања Прка (у време Немање) и привредни просперитет у XIII веку, када се траже занатлије, радна снага за транспорт (копнени и поморски) и друге послове. Етничке промене су видне пре свега у градовима у којима уселјавања из залеђа надрастају романска језгра, па тиме градови добијају све више словенску етничку боју.¹⁰

У распадању Душановог царства, многе старе немањичке области, које су биле централизоване у Милутиново време, дошле су под управу локалних господара, у чијем су својству Балшићи више од пола века (од 1360. наовамо) снажно утицали на судбину Зете. Од уситњених територија Балшићи су створили јединствен простор, спреман да одоли и спољним и унутрашњим настрадајима. Државна власт је обезбеђивала ред и законитост потребну за нормално одвијање привредног и културног

⁶ *Историја Црне Горе*, књ. I, Београд 1967, XII.

⁷ *Историја Црне Горе*, књ. I, с. 313.

⁸ Ј. Ердџановић, *Стара Црна Гора*, Српски етнографски зборник, књ. XXXIV, Београд 192.

⁹ *Историја Црне Горе*, књ. I, с. 307.

¹⁰ *Историја Црне Горе*, књ. II, Том први, Титоград 1970, с. 83.

живота.¹¹ У Зети, као транзитној области, са развијеним градовима и трговином, били су присутни интереси домаћих и страних пословних људи, којима су били потребни безбедни путеви за промет, а то је било од значаја и за етнички састав становништва јер се у појединим насељима образују колоније „Латина“, „Дубровчана“ и других који су доприносили етничкој шароликости тога доба.¹²

Црнојевићи су већ крајем XIV и почетком XV века имали изузетно важну улогу у свим догађајима који су се одигравали у Зетском приморју и у равницама и брдима изнад Скадарског језера и Боке Которске. Представљали су снажну породицу која је прво деловала у сенци Балшића а дошла до израза у време деспота Стефана Лазаревића и Вука Бранковића. Иако су у извесном смислу признавали власт Млечана у суштини су били и остали самостални господари.¹³ Црнојевићи су, уместо млетачког лава, увели домаће инсигније и државна обележја налазећи за то узор у старом медитеранском хералдичком знаку помоћу кога су обликовали свој грб двоглави бели орао на црвеној подлози.

У доба Црнојевића ствара се појам Црна Гора којим се потискује назив Горња Зета, који је до тада обухватио њихове матичне области. Господарили су Ловћеном и читавим крајем североисточно од њега, простором који је касније означен као Стара Црна Гора и њено шире залеђе.¹⁴ Каквом се развоју, прогресу и државности тежило у време Црнојевића најбоље илуструје штампање Октоиха у домаћој Црнојевића штампарији 4. јануара 1494. године.¹⁵

У другој половини XIV и током XV века, одиграле су се у Зети, односно Црној Гори, дубоке демографске и друштвене промене. Одсуство јаке централне власти, пре Црнојевића, бурни политички догађаји и сурови услови живота, нагонили су становништво да се сопственом снагом бори за самоодржање окупљањем у локалне друштвене заједнице које су сопственим оружјем обезбеђивале живот и будућност.¹⁶ Унутрашњи и спољни сукоби утицали су на непрекидно кретање становништва из једне области у другу, па чак и изван матичних предела. Помињу се пресељавања сељака у Агулију и склањање на млетачку територију из Луштице, Грбља, Зетског приморја и северне Албаније. Барани су одлазили на Пељешац, Луштичани су се (1421, 1452,) склањали у Конавле (Ј. Вукмановић), а са

¹¹ *Историја Црне Горе*, књ. II, Том други, Титоград 1970, с. 7 и даље.

¹² *Историја Црне Горе*, књ. II, Том други, Титоград 1970., с. 7 и даље. О Балшићима се бележи: Балша I, помор 1360; Ђурађ I, умро 1378; Балша II, умро 1385; Ђурађ II, 1385—1403; Балша III 1403—1421).

¹³ *Историја Црне Горе*, књ. II, Том други, с. 277.

¹⁴ *Историја Црне Горе*, књ. II, Том други, с. 278—279.

¹⁵ *Историја Црне Горе*, књ. II, Том други, с. 348.

¹⁶ *Историја Црне Горе*, књ. II, Том други, с. 348.

њима и око 60 кућа Бјелица. Његуши, Цуце и Ђеклићи спуштала су се према Боки Которској. Читава села напуштала су скадарску област и одлазила Млечанима у време појединих ратова.¹⁷ Помиње се да је читав један род из Бјелопавлића стигао у Ђеклиће, гдје је и остао. Озринићи су заузели Кчево, Велестово и Марковину ширећи се према северу, а Паштровићи су (половином XIV века, о чему обавештава Ј. Вукмановић)¹⁸ с масива Црне Горе приспели у Приморје између Бара и Будве.¹⁹ Претпоставља се да су у овим сеобама пословењени и многи влашки сточари који су током XIV и XV века приспевали у поједине крајеве Црне Горе.

Од XV века наовамо становништво Црне Горе је ретко уживало благодети мира. Склањало се са стоком у брдске крајеве и враћало доцније на стара огњишта. Чињени су огромни напори да се оживе напуштена села, обраде ледине и засади.²⁰ У долинама река, по Скадарској котлини, Грбљу и по земљишту отетом од камењара у приморју и његову залеђу, било је потребно много времена да се обрадом добију средства за живот и залече ране.²¹ (Исто, 173)

Због оваквих збивања о којима је напред реч становништво Црне Горе је у XV веку било веома малобројно. На територији Горње Зете и Старе Црне Горе претпоставља се да је било око 3.000 кућа, а близу толико још у подручју Боке Которске, Скадарске области и Доње Зете. Дакле, укупно нешто око 80.000 становника.²²

Покретљивост становништва била је велика у свим раздобљима па оно што народно предање памти у Црној Гори о миграцијама има извесну потврду и у писаним изворима.²³ Али, упркос томе, држава Црнојевића организовано се одуширала насртајима који су трајали скоро читав један век.²⁴ (Ђурађ 1403—1435; Кочин 1431—1451; Стефан 1451—1464—5; Иван 1464—5—1490; Ђурађ 1490—1496.).

Друштвене промене проткане сталном покретљивошћу становништва и спајањем етничких група различитог порекла, организовањем појединих „дружина“ или „општина“ дале су

¹⁷ *Историја Црне Горе*, књ. II, Том други, с. 349.

¹⁸ Ј. Вукмановић, *Паштровићи, антропогеографско-етнолошка испитивања*, Цетиње 1960.

¹⁹ *Историја Црне Горе*, књ. II, Том други, с. 349—350.

²⁰ *Историја Црне Горе*, књ. II, Том други, с. 170.

²¹ *Историја Црне Горе*, књ. II, Том други, с. 173.

²² *Историја Црне Горе*, књ. II, Том други, с. 281.

²³ *Историја Црне Горе*, књ. II, Том други, с. 349.

²⁴ Родослов Црнојевића обично бележи: Ђурађ 1403—1435; Кочин 1431—1451; Стефан 1451—1464—1465; Иван 1464—1465—1490; Ђурађ 1490—1496.

предуслов стварању већих заједница, које су постепено добијале племенска обележја.²⁵

Црна Гора у време Црнојевића, после једног века, улази у састав Отоманског царства, када је оно било на врхунцу своје снаге, са својим изграђеним војним, управним и судским уређењем. Али, упркос томе, кроз читав XVI век осећа се тежња црногорских племена да се осамостале од турске власти без обзира на растрзање Црне Горе између Турске и Млечана. У овим супротностима је црногорско друштво кроз читав XVI век очувало своје најбитније карактеристике са наглашеном превагом на кнежинско, односно нахијско уређење.²⁶

Крајем XVI и почетком XVII века настаје прекретница у односима црногорско брдских и херцеговачких племена према Турцима. У то време се мења однос снага између Османског царства и Европе у корист хришћанства. Захваљујући антаговању племена Црна Гора почетком XVII века представља релативно обједињену земљу, са посебним правима и интересима. Свест о заједништву дубоко је прожимала сваког Црногорца, што се одражавало и у отпору Турцима.²⁷

Током XVIII века Црногорци се постепено ослобађају турске власти. Племена, чији је процес формирања отпочео у оквиру кнежина (нахија) под турском влашћу, довршавају своју организацију у борби против те власти.²⁸ Четовање, које је постало изразитије, јачало је племенски дух и међусобну солидарност. Рањени друг се није смео оставити а храбро држање у походу била је уобичајена војничка врлина. Кукавичлук је свако презирао, па и мајка јединца сина уколико би такав био.²⁹ На овај начин створено је друштво самоуправних заједница прожетих паријархалним схватањем живота и света, чији је идеал била слобода, јунаштво, достојанство и милосрђе. Уживаоци слободних баштина, па ма какве оне биле, поседници стоке, али своје, иако у суштини веома скромне имовине, поносили су се, уосталом као и данас, другим низом предака који су непогрешиво умели да наброје у својој генеалогiji. Кроз ово су се стварале норме о општој правди, крвној освети, поштовању дате речи, гостопримству, побратимству, кумству и другим облицима крвног и вештачког сродства. На овој основи и у њој примерном друштву развила су се изгледа црногорско брдска племена, која и данас постоје.³⁰

Аутономна права и локална самоуправа су појаве које су у црногорским сеоским заједницама познате још од времена

²⁵ *Историја Црне Горе*, књ. II, Том други, с. 349.

²⁶ *Историја Црне Горе*, књ. III, Том први, Титоград 1975, с. 43.

²⁷ *Историја Црне Горе*, књ. III, Том први, с. 91.

²⁸ *Историја Црне Горе*, књ. III, Том први, с. 231.

²⁹ *Историја Црне Горе*, књ. III, Том први, с. 322—323.

³⁰ *Историја Црне Горе*, књ. II, Том други, с. 370.

обласних господара (Балшића) наовамо. Насеља и у равницама и у планинама имала су елементе самоуправе па их услед тога извори помињу као „опшгине“, „дружине“ или „катуње“.³¹

Катун је такође занимљива друштвена заједница и организација. Тесно је повезан, посредно или непосредно са племенском организацијом у Црној Гори. Катун је представљао организациону јединицу на чијем се челу налазио старешина из породице која се истицала угледом, богатством и јунаштвом. Свака оваква заједница настојала је да власт обезбеди на широј територији, по могућству географски затвореној целини.³² Још у време Црнојевића (1455) помињу се, по једном списку, као катуни, односно родови: Кучи, Пипери, Малоншићи, Бјелопавлићи, Пјешивци, Никшићи, Васојевићи, Ровчани, (Морачани), Дробњаџи (Комарница), Бањани.³³ Поједини катуни временом су постали окосница неких племена, па се и данас, услед тога, с поштовањем чувају предања о њиховим родоначелницима потомцима и гранању на братства.³⁴

Сродство такође има значајну улогу у организовању родовско племенског друштва. Оно претеже над суседством и заједничким животом на истом простору са породицама различитог порекла. Уосталом, ово потврђује патронимика у топонимији.³⁵

Као што се из овог релативно уопштеног, али заснованог на чињеницама, осврта може закључити, самоуправне заједнице, дружине и катуни, затварале су се у свој мали свет, чији су чланови, поготову када их је сродство везивало, организовали сопствену одбрану и давали главе један за другог. Са суседном заједницом сукобљавали су се обично око пашњака, на сваку увреду одговарали су жестокиим непријатељством, које се претварало у бескрајни ланац крвне освете. Обострано исцрпљене овакве заједнице приступале су „умиру“.³⁶ Остатак је настављао живот онако како се могло и умело у таквим приликама које никада нису биле наклоњене човеку црногорског поднебља.

III

Политичка историја Црне Горе, онолико колико је она додирнута, служи само као оквир у коме се развијају црногорски друштвени поредак и његова организација.³⁷ Реч је о развоју црногорског племенског друштва, које заправо чини, а нарочи-

³¹ *Историја Црне Горе*, књ. II, Том други, с. 351.

³² *Историја Црне Горе*, књ. II, Том други, с. 351.

³³ *Историја Црне Горе*, књ. II, Том други, с. 360 и даље.

³⁴ *Историја Црне Горе*, књ. II, Том други, с. 357.

³⁵ *Историја Црне Горе*, књ. II, Том други, с. 356.

³⁶ *Историја Црне Горе*, књ. II, Том други, с. 356.

³⁷ *Историја Црне Горе*, књ. III, Том први, Титоград 1975, с. 465.

то од XVI века наовамо, нераздвојни део и суштину историје Црне Горе.

Црногорско племенско друштво је аутентична творевина коју одликује унутрашња организација и сопствена паријархална култура пред чијим животним нормама знатно заостају творевине такозване савремене цивилизације. Поникло на рушевинама феудалног система, црногорско племенско друштво се развијало под утицајем државног, културног и историјског уплива почев од средњег века наовамо. Ова средњовековна баштина, која се развијала у оквирима и за време српске средњовековне, а посебно у време Балшића и Црнојевића, постала је неискрпан извор духовног живота, моћна покретачка снага друштвених и политичких стремљења свих црногорских заједница.³⁸ (Упореди Ист. Ц. Г. 3—1,471). Изграђени су постепено критеријуми о међусобним односима у свим организационим степенима, од појма породице до схватања јединства Црне Горе као домовине.³⁹ Изграђен је, почев од породице као на имање родбинске заједнице, инокосне или задружне, читав низ термина којим се обележавају све нијансе у родбинским и другим облицима заједница. Ти термини су јасни, прецизни и сваком разумљиви. У породици, као основном облику заједништва, сачувани су патријархални односи све до нашег доба. „Муж је бранич жене и дјетета“, а жена је верна љуба, животни сапутник, саборац и друг.⁴⁰ Више сродних породица образује род (родбину) или својту, степене који се укључују у братство.

Братство представља организациони облик који сачињава више породица, односно родова који потичу од једног стварног или фиктивног претка. Оно чини прелазни степен између породице, рода и племена. Братство је могло бити и територијална заједница крвних сродника једног или више села.⁴¹ У оквиру ширег братства могу се развити и развијају се постепено ужа братства која добијају своја презимена (по деди или прадеди). Ово ново презиме често потисне општебратственичко име, које иначе потиче, по правилу, од патронимичког имена неког претка. Братства су се често делила и добијала нова имена због којих се по деоби нека старија имена нису очувала у традицији, мада то не значи да су њихови носиоци изумрли.⁴²

Братство има своја обележја (презиме, славу, цркву, заједничку својину — комун, катун, забрану оклапања брака унутар братства). Братственици се међусобно помажу, равнопласно напасају стада на пашњацима, штите се од спољних напада, учествују у крвној освети.⁴³ Братство је у Црној Гори

³⁸ *Историја Црне Горе*, књ. III, Том први, с. 471.

³⁹ *Историја Црне Горе*, књ. III, Том први, с. 471.

⁴⁰ *Историја Црне Горе*, књ. III, Том први, с. 472.

⁴¹ *Историја Црне Горе*, књ. III, Том први, с. 473.

⁴² *Историја Црне Горе*, књ. III, Том први, с. 473.

⁴³ *Историја Црне Горе*, књ. III, Том први, с. 473.

све до недавна било сродничко родовско економска заједница видети Ђрдџановић, Вукосављевић и други).

Племе може бити, поред организационог окупљања сродних братстава, територијално управна организација, обједињена колективном својином и другим везама (сродничким, друштвеним). Заједничка својина је допуна браственичке и приватне својине (испаше, шуме, ловишта, воде, што се не може делити без пристанка и заједничког договора целог племена). Своје право на употребу планине не може нико отуђити нити предати, без обзира што се њиме не користи.⁴⁴

Племена су углавном, услед екстензивне сточарске привреде, бранила своју територију, која је, по правилу, била и географска целина, наслеђе (можда) старе жупе као организационо административног облика који су Словени донели на Балканско полуострво. Племенске границе су углавном обликоване у XVIII веку, а померања је било и касније, све до нашег времена. Племе је имало своје неписане прописе (обичајне норме) и норме понашања. Искуство је стварало животну праксу која се преносила с колена на колена и кроз живот усавршавала. Водило се рачуна о времену коришћења колективних пасишта, гора и воде.⁴⁵

Планина је по правилу била племенски комун на коме су се налазили катун, гора и испаша. Водило се рачуна о истовременом коришћењу заједничких добара свих племеника, о времену издига на планину и месту боравка. Братства су имала, обично, устаљено место за катун на планини. Иначе, стока се могла напасати по целом катуну. Дрва су се сјекла по потреби.⁴⁶

Основни интеграциони фактор у црногорском родовско племенском друштву било је и остало осећање о припадању одређеном племену. Територијално управна организација и заједничка својина су, по свој прилици, последица нераскидиве везе племеника са племеном. С поносом се истиче и наглашава своје племенско порекло јер се у томе налази заштита и сигурност. Права појединаца су се могла остварити само преко племенске заједнице. Ово је вероватно био узрок сплемењавању иноплеменика тамо где није било племенске организације, као у Ускоцима и Колашинским Пољима, на пример. Чак и онда када је део племенске територије био политички одвојен (Васојевићи, на пример у турској граници) остајао је у тесној вези (односно заједници) са матицом.⁴⁷

⁴⁴ *Историја Црне Горе*, књ. III, Том први, с. 474.

⁴⁵ *Историја Црне Горе*, књ. III, Том први, с. 475.

⁴⁶ *Историја Црне Горе*, књ. III, Том први, с. 475.

⁴⁷ М. Дашић, *Васојевићи од помена до 1860*, Београд 1986; Б. Лалевић, *Васојевићи у турској граници*, Српски етнографски зборник, књ. VI, *Насеља*, књ. 3, Београд 1905; Б. Лалевић — И. Протић, *Васојевићи у црногорској граници*, Српски етнографски зборник, књ. V, *Насеља*, књ. 2, Београд 1903; Р. Вешовић, *Племе Васојевићи*, Сарајево 1935.

Племена има племенског патрона (славу). Црква је такође доприносила учвршћењу племена и његовом унутрашњем повезивању.⁴⁸ Али, слава се по потреби и договору може променити. Такав је случај био у Дробњаку где је једна половина славила Ђурђевдан а преслављала Никољдан, а друга половина славила Никољдан а преслављала Ђурђевдан, да би се међусобно могли посећивати о празнику.

У неким крајевима Црне Горе племенска заједница се идентификовала са насељем, што такође заслужује посебна разматрања. Нека племена се деле на ужа (Бјелопавлићи, на пример) па сходно томе племеник прво обично истиче своје уже порекло а онда то повезује са широм припадношћу.⁴⁹

Племена, као и братства, изводе своје порекло од заједничког претка. Најчешће су то личности којима се приписује неко својство (припадност владарском слоју, јунаштво, мудрост, положај или све то заједно). Родословље се памти и иде дубоко у старину, бар до XVI века. Ово је доприносило чувању јединства на основу крвног сродства, што је несумњиво било битно обележје црногорског племенског друштва. Предања о заједничком пореклу условљавају поштовање егзогамије (забрану женидбе у оквиру племена) и обавезују на учешће у крвној освети.⁵⁰ (Ердељановић). За већину црногорских племена карактеристично је везивање за Немањиће и Црнојевиће, односно средњовековно племство, нарочито после Косовске битке 1389, што улази у сферу животне потребе, јер чува свест о својој прошлости, њеном континуитету и своме сопственом бићу. Припадник племена овако сврстан „није репа без коријена“ како би се фигуративно рекло.⁵¹

Упркос континуитету који се у предањима чува, уселјавања и исељавања која трају вековима утицала су и на структуру племенске организације. Црногорско племенско друштво показује одређену слојевитост која се образовала у његовом историјском развоју. Долазило је и до раслојавања племена, односно чувања организације сличне жупској подели у којој су доминантну улогу имали родови и братства, као у Љешанској и Ријечкој кнежини, односно нахији.⁵²

Али, без обзира на све, упоредо с борбом на живот и смрт, стварала се и столећима развијала једна специфична профињеност и истанчана култура која чини основу црногорске рурал-

⁴⁸ *Историја Црне Горе*, књ. III, Том први, с. 477.

⁴⁹ *Историја Црне Горе*, књ. III, Том први, с. 477.

⁵⁰ Ј. Ердељановић, *Етничко сродство Бокелја и Црногораца*, Београд 1914; Ј. Ердељановић, *Неке црте у формирању племена код динарских Срба*, Гласник Географског друштва, св. 5, Београд 1921; Ј. Ердељановић, *Старина и значај племенских предања у Срба*, *Летопис Матице српске*, књ. 340, св. 1, Нови Сад 1934, с. 1—13 (посебно).

⁵¹ *Историја Црне Горе*, књ. III, Том први, с. 479.

⁵² *Историја Црне Горе*, књ. III, Том први, с. 481.

не цивилизације. Уз ово, прожета менталитетом завичајне средине, ова култура је своје виталне сокове црпила из свих етапа црногорске прошлости. Због тога, просторно ограничене целине, витални столетњи светови у малом као што су братства и племена, пружају изванредне могућности за проучавање и траћење друштвеног развитака, за аналитичко истраживање политичке, економске, правне, административне и етничке историје, историје ратова, цркве, васпитања и образовања, музике и уметности, историје језика, народних обичаја, културе опште.⁵³

Проучавање црногорског традиционалног друштва, као што се из претходног види, има шири научни значај, поготову, када је реч о образовању људских заједница и чувању етничког идентитета у простору и времену, односно о етносу као основној одредници и садржају науке о народу.⁵⁴

IV

Први непосредни прилог проучавању етноса у нас представља расправа М. С. Филиповића „Стварање етничких група на планинама” (Радови XVIII, Научно друштво БИХ, Сарајево 1961). Ово треба посебно истаћи јер је М. Филиповић и сам нагласио да је то његово разматрање „стварања етничких група

⁵³ М. Бертоша, *Етос и етнос завичаја, Истра кроз столећа, шесто коло*; књ. 33; Пула-Ријека 1985; с. 83.

⁵⁴ Моје интересовање о етносу, овде се, надам се, може поменути, отпочело је још 1955. године када сам се на Универзитету у Пекингу, где сам боравио дуже време упознао са садржајем књиге Сергија Михаиловича Широкогорова, под насловом: *Етнос-иследование основних принципов изменения этнических и этнографических исследований* (Шангај 1923.) Ово ми је дало повода да по повратку у домовину (1957.) отпочнем са проучавањем насеља која су чинила изолате у нашој средини, као село Мала Црна Гора на Дурмитору, о чему је објављен један мој прилог у Гласнику Етнографског музеја на Цетињу, под уредништвом Др Јована Вукмановића, још 1962. године. Поред чланака и расправа етно-антрополошког садржаја, следиле су потом књиге у којима се расправља о етничкој историји, етничким процесима и другим проблемима: *Бродарево и његова околина* (1958. односно 1968), *Етнологишки преглед Словеније* (1961), *Живот и обичаји народа Кине* (1973), *У вртлогу живота-прилози историјској и етничкој антропологији* (1978), *Народи и етничке заједнице света* (1984), *На животним раскрсницама-прилози проучавању етничких процеса* (1987), *Kultura ludowa w Srbii* (1991). Коришћен је чињенички материјал с нашег простора о обележавању појединих таксономских одредница, којима се образлаже „опште, посебно и појединачно“, а затим истиче „народно, општенародно и човечанско“. На овај начин, већ шездесетих година XX века, отворен је пут да етнологија као наука о народу и код нас буде двоструко критична према свом основном предмету — развоју самог народног живота на једној и сопственог развитака на другој страни. Захваљујући, донекле, упорности у раду на овој проблематичкој теорији о етносу и код нас је ушла не само у моје видно поље, него исто тако и других истраживача чак и оних, који су до пре неку деценију с подозрењем гледали на појмове етнос, етногенеза, етничка историја и слично.

на планинама” истовремено и његов „први допринос теорији о етносу“.⁵⁵

Творац теорије о етносу је, то више није спорно, руски научник, вероватно емигрант, поменути Сергеј Михаилович Широкогоров. У поменутој књизи — „Етнос...“ он је указао на све слабе стране „модерне“ науке о народу, а посебно на Ван Генепове принципе међу којима и на тзв. „обред прелаза“.⁵⁶ Широкогорова је следио Кунц Дитмер (1954), а потом Федерик Бартх (1969), као и неки други научници.⁵⁷ У СССР-у етносом су се бавили Ј. Бромлеј, Л. Н. Гумилев, Н. Н. Чебоксаров, В. Козлов и В. П. Алексејев, а у нас поред П. Влаховића — Д. Бандић и Д. Рихтман — Аугуштин, посредно и неки други.⁵⁸

Марија Хелебрант у часопису *Извјешћа* (Загреб 1972 65—79), у првој целовитој студији о Широкогорову, истиче да Широкогоров (а она се служи његовим радовима друге врсте) етнологији даје централно место међу наукама.⁵⁹ Широкогоров истиче да је друштво израз биолошких односа који се развијају мимо воље и сазнања његових чланова.⁶⁰ И најпримитивнија група, истиче Широкогоров, има неку друштвену организацију (брак парова, моногамија, полигамија, полиандрија) чији садржај зависи од економије. У таквој заједници осећа се присуство рода (крвно сродство), власништва, управе, унутрашње организације.⁶¹ Промене до којих долази у друштву су последица прилагођавања природној средини, међусобним прожимањима и додирима, а томе је изложено материјално и духовно стваралаштво сваке друштвене организације. Кратко речено — етнос је (за Широкогорова) група људи која говори једним језиком, која признаје своје заједничко порекло, поседује комплекс обичаја по којима се влада, има свој начин живота и чува традиције по којима се разликује од других сличних заједница.⁶² Широкогоров снагу етноса дефинише остваривањем права на живот једне заједнице међу другим заједницама, предношћу једне врсте занимања над другом (земљорадња,

⁵⁵ М. С. Филиповић, *Стварње етничких група на планинама, Радови*, књ. XVIII, Научно друштво Босне и Херцеговине, Сарајево 1961, с. 104.

⁵⁶ С. М. Широкогоров, *Етнос-иследование основних принципов изменама етничких и етнографических исследований*, Шангај 1923.

⁵⁷ Видети: Г. Љубоја, *Савремене совјетске и западне теорије о етносу*, Социологија, Год. XXX, бр. 1, Београд 1988; Опширније, П. Влаховић, *Етнос у етнологији и антропологији-оквири истраживања*, *Етноантрополошки проблеми* — часопис, св. 7, Београд 1990, с. 15—21.

⁵⁸ М. Хелебрант, *Сергеј Михаилович Широкогоров и његова теорија о етносу*, *Извјешћа*, орган Етнологског друштва Југославије, Огранак за Хрватску, Загреб 1972, с. 65—78; П. Влаховић у: *Етноантрополошки проблеми-часопис*, св. 7, Београд 1990, с. 15 и даље.

⁵⁹ М. Хелебрант, с. 67.

⁶⁰ С. М. Широкогоров, с. 75.

⁶¹ С. М. Широкогоров, с. 77.

⁶² С. М. Широкогоров, с. 13.

индустрија на пример), регулисањем прираста становништва, територијом, самозаштитом у којој учествује сво становништво способно да носи оружје, развојем културе.⁶³ Култура етноса се састоји из појава и елемената који имају различито временско порекло и значење (неке од тих појава су већ мртве, друге умиру, треће се расцветавају, а четврте су се тек родиле). Реч је о збиру техничких знања, друштвених институција, научних и естетских знања, религији и сличним обележјима.⁶⁴ Широкогоров описује и друге одлике заједнице (физичке, лингвистичке), класификује појаве с антрополошког, етнолошког и других становишта. У оквиру оваквих схватања Широкогоров описује род, племе, расу, народност, нацију и националност и наглашава шта под којим од ових термина треба подразумевати.

Бартово схватање етноса приказале су Д. Рихтман — Аугуштин и Г. Љубоја. Барт наглашава биолошке, културне, језичке и социјалне повезаности сваке групе. За разграничавање група, по Барту, одабира се оно што се сматра важним (ношња, обичаји, али и друго што не мора бити трајно). Због тога, по Барту, група није стална, генетска, језичка, социјална и културна заједница. Мења се све ово у међуетничким интеракцијама. Етничке међе, по Барту, иако значајне за континуитет, ипак нису једино „одговорно“ за укупну културу неке нације или човечанства. Култура варира, мења се и људи је уче и извај притиска етничког разграничавања.⁶⁴

За западну односно англосаксонску етнологију је у дефинисању етноса карактеристично удаљавање од појма култура као стожера његовог обликовања. Доминирају заправо три тока који се свде на померање из културне у политичку сферу, интеракциони приступ и откривање аналитичке вредности појма идентитет.⁶⁷ Етнологи у источно европским земљама и бившем Совјетском савезу имају нешто друкчије гледање на теорију етноса у односу на запада схватања развоја људских заједница. За совјетску науку етнос је основно језгро које поседује најинтензивнију концентрацију етничких особина, па се на основу тога могу издвојити „микро“ и „макро“ заједнице састављене од етноса.⁶⁸

⁶³ С. М. Широкогоров, с. 83.

⁶⁴ С. М. Широкогоров, с. 21.

⁶⁵ С. М. Широкогоров, с. 13 и даље.

⁶⁶ Упореди: Д. Рихтман-Аугуштин, *Етнос као процес*, Зборник радова 1. конгреса југословенских етнолога и фолклориста, св. 2, Рочанка Слатина 1983, с. 807—808.

⁶⁷ Упореди: Г. Љубоја, *Савремене совјетске и западне теорије о етносу*, с. 107.

⁶⁸ Упореди: Г. Љубоја, *Савремене совјетске и западне теорије о етносу*, с. 102.

Јулијан Бромлеј је (од 1974. наовамо) написао више студија о проучавању етноса. Његове теорије су привукле пажњу савремене науке. Али, мање се зна о доприносу Лева Николаевича Гумилева (од 1970) проучавањима етноса и етногенезе. Гумилев умногоме прихвата Широкогорова и етнос повезује са простором (на примеру Хуна, Турака и Монгола). По Гумилеву етнос је колектив који има непоновљиву унутрашњу структуру и оригинални начин понашања. Али, свака оваква заједница се распада на поједине особе које улазе у друге етносе. Територија одређује економске могућности етноса (код нас ово истичу Јован Цвијић и Антон Мелик), а етнос колективним радом прилагођава природну средину својим потребама у којима касније одржава успостављену равнотежу.⁶⁹ За Гумилева етнос је релативан појам јер нема ни једнога параметра применљивог за идентификовање етноса у свим случајевима. Дакле, по Гумилеву, језик, порекло, обичаји, материјална култура, идеологија, јесу и нису параметри опредељења етноса.⁷⁰

П. Влаховић је схватање етноса као етничке категорије изложио најпрецизније у раду: **О етносу, етногенези и етничкој историји код југословенских народа** (Етнолошки преглед 16, Београд 1982, с. 103—109; Реферат саопштен на научном скупу Савеза етнолошких друштава Југославије у Дојрану, неколико година раније), а затим поткрепио и у књизи: **Народи и етничке заједнице света** (Београд 1984). Д. Рихтман је запазила да П. Влаховић етнос схвата као „процес кроз који долази до међусобног чвршћег повезивања одређених елемената у веће културне и друштвене заједнице“⁷¹, односно да се етнос може конципирати као „тотална заједница“, како то сматра Д. Бандић.⁷² Различита виђења етноса као етничке категорије настају и због тога што овим етнологија отплаћује хипотеку романтичарског преувеличавања народа и тенденциозне етногенезе, јер је европска етнологија свом предмету (етносу) прилазила изнутра, а антропологија извана, да би тек савремена кретања у властитој средини суочила с етничким групама.⁷³

⁶⁹ L. N. Gumilev, *Etnogenez i biosfera zemli* (avtoreferat doktora geografičeskih nauk), Leningrad 1973; L. N. Gumilev, *Etnos v landsaftah, Čelovek i priroda*, No 10, Moskva 1988; s. 13—73; L. N. Gumilev, *Etnos: miti i realnost*, Družba narodov, No 10, Moskva, 1988; s. 218—231; L. N. Gumilev, *Apokrifičeski dialog*, časopis Neva, No 3, Moskva 1989, s. 201—207 i nastavak u No 4, s. 195—201; L. N. Gumilev, *Biografija naučnoj teoriji ili avtonekrolog*, časopis Znamja aprilj 1988, s. 202—216; P. Vlahović, *Etnos u etnologiji i antropologiji*, Etnoantropološki problemi — časopis, sv. 7, Beograd 1980. s. 18 i tamo navedena literatura.

⁷⁰ L. N. Gumilev, *Etnogenez i biosfera zemli*, s. 6.

⁷¹ Упореди: П. Влаховић, *Етнолошки приступ проучавању етногенезе*, Етнолошке свеске, књ. IV, Београд 1982, с. 60; Д. Рихтман — Аугуштин, као процес, с. 810.

⁷² Д. Бандић, *Етнос*, Етнолошке свеске, књ. IV, Београд 1982, с. 50.

⁷³ Д. Рихтман — Аугуштин, *Етнос као процес*, с. 809.

V

Разграничавање друштвених категорија и антрополошких категорија на релацији етнос — народ у етнологији, односно популација — заједница (раса) у антропологији постало је предмет размеђавања још у XIX веку. Дискусије о томе трају и у наше време. Највише светла унето је о томе у етнологију радовима Ј. Бромлеја⁷⁴ а у антропологију расправама В. П. Алексејева.⁷⁵ Истраживачи се углавном слажу да је етнос основна јединица, микрохелија из које се развијају одређене друштвене заједнице (народи, нације). За етнологе то је у ствари крвно сродничка категорија, основа сваке будуће друштвено историјске па и економско политичке и културне заједнице. То је језгро за развој сложенијих друштвених категорија које у целину повезују одговарајући културно-историјски и друштвено-политички чиниоци. Овоме се додаје „јединство територије и психичких особина“. То су по етнологима основне одреднице етноса, чије се значење доста често поистовјећује са народом, односно категоријом повезаном у целину преко расних језичких и етничких карактеристика. Сама реч етнос у свом изворном облику има десетак различитих значења: племе, гомила, народ, група људи, странци, стадо. У новогрчком језику етнос означава нацију, демос је појам за општину, односно народ, а лаос израз који означава мноштво људи. Због тога треба водити рачуна о овој сложености и неопрезној ванвременској употреби термина етнос и изведеница из њега.⁷⁶

Општа антропологија, етнос прихвата као друштвену и историјску категорију, али јој не придаје сувише широко значење, већ за његово проучавање користи популациони приступ, који се код нас највише испољава у радовима Б. Ивановића, П. Рудана, и сарадника.⁷⁷ У антропологији се, дакле, полази од чињенице да је савремено човечанство обједињено у једи-

⁷⁴ Ју. Брумлеј, *Etnos i etnografija*, Moskva 1974; Ју. Брумлеј, *Sovremenie problemi etnografii*, Moskva, 1981, Ју. Брумлеј, *Očerki teorii etnosa*, Moskva 1983.

⁷⁵ В. Р. Алексејев, *Istoričeskaia antropologija*, Москва 1979; В. П. Алексејев, *Етногенеза*, Москва, 1986.

⁷⁶ П. Влаховић, *Народи и етничке заједнице света*, Београд 1984; Б. Графенауер, *Питање средњовековне етничке структуре простора југословенских народа и њеног развоја*, *Југословенски историјски часопис*, св. 1—2, Београд 1966, с. 7—8.

⁷⁷ Б. Ивановић, *Морфолошке особине југословенских народа*, *Етноантрополошки проблеми — монографије*, књ. 11, Београд 1990; П. Рудан и сарадници, *Антрополошка истраживања источног Јадрана*, *Антрополошки библотека*, Хрватско антрополошко друштво, Загреб 1987; П. Рудан, П. Влаховић и сарадници, *Биоантрополошка истраживања Бердванског подунавља*, *Етноантрополошки проблеми — монографије*, књ. 2, Београд 1988.

нствену врсту *Homo sapiens*, а њу сачињавају биолошке заједнице које антрополози називају популацијама.

Популација није само основна структурна микроћелија биолошког процеса. Она је истовремено језгро етногенетског развоја, јер је и сваки етнос (народ) састављен из популација под дејством и биолошке и друштвене човекове природе. Популацију учвршћује ендогамија (затвореност у себе), али исто тако и етничка и обичајна традиција. Популацију, поред тога, уз биолошке факторе (крвне групе, на пример), карактерише затвореност или отвореност и самосвест о припадности својој заједници. Међутим, популације су променљиве категорије. Због тога данас ниједна етничка група не може представљати јединствену сродничку целину, па је сходно томе и схватање о „етнички чистом континуитету“ научно неприхватљиво и неодрживо. Истакнути совјетски и светски антрополог В. П. Алексејев с правом наглашава да се једнородност етничке групе тешко постиже, јер само за једну особину, ради њеног уједначавања, у популацији од десетак индивидуа потребан је период од сто покољења (генерација), односно око 3.000 година у континуитету. Овај процес знатно теже тече када је реч о уједначавању већег броја особина у оквиру бројније, сложеније заједнице. Због тога, на пример у балканским просторима, нема данас ни једног народа који је сто покољења (генерација) односно око 3.000 година у континуитету остао јединствен, споља недоирљив, затворен у себе — „чиста крвна заједница“.⁷⁸ Ради тога етнос треба схватити и у етнологији и у антропологији као основну заједницу која својим постојањем и развојем омогућава стварање нових друштвено историјских и етничких категорија. То, уосталом, потврђује и историја црногорског родовско племенског друштва.

Етнос као људску заједницу обележава одговарајући етнички идентитет. У одреднице етничког идентитета спада етничко сродство, антрополошке одлике, говор, привређивање, станиште, начин исхране, обичаји, материјална култура у целини, друштвени живот и етнопсихичке одлике становништва (менталитет). На основу ових елемената може се пратити повезивање одређених заједница у историјску, културну и просторну целину. У црногорском случају овде спадају и они елементи који су кроз историју спречавали однарађавање и чинили да заједница не постане „душа роба“ већ „душа револуционара“, која се отима од туђинског јарма и тражи „божју правду“ (једнакост, правичност). Међу оваквим интерпретационо заштитеним елементима значајно место заузима свест о припадности својој заједници, о сопственој владарској кући (династији) која

⁷⁸ В. П. Алексеев, *Istoričeskaja antropologija*, Moskva 1979; P. Vlahović, *Etnos u etnologiji i antropologiji*, Etnoantropološki problemi — časopis, sv. 7, B, 1990.

потиче из сопствене средине, о сталешком апарату који се стварао кроз сопствену борбу, своја црква као елемент обједињавања, писмо, говор, литература, законодавство, уметност и други елементи из културног наслеђа и колективног стваралаштва. Црногорци све ово имају па су зато били и остали свој на своје“, као саставни и нераздвојни део српског етноса у најширем схватању овог појма као друштвено-историјске и антрополошке категорије.

Из анализе друштвено-историјског развоја становништва Црне Горе учава се да појам етнос подразумева заједницу која има исто порекло, говори истим језиком, одражава исте обичаје, поседује сопствене норме понашања, чува традицију и све то преноси из генерације у генерацију. У етнологији етнос представља основну друштвену категорију (јединицу), чијим се међусобним повезивањем ствара сложенија заједница (народ, нација). У антропологији етнос је основна заједница (микрo-ћелија друштва) коју, као и у етнологији, повезују међусобне биолошке компоненте (крвно сродство). Ова „микрo ћелија“ омогућава развој нових крвно повезаних друштвених заједница које се у антропологији називају популације. У оба случаја: етнос — народ у етнологији, односно популација — заједница сродника у антропологији, представљају, као што то показује и развој црногорског друштва, мању или већу етничку категорију (заједницу) у којој су сконцентрисане њене најбитније етничке особине, по којима се она издваја у целину и разликује се од осталих сличних заједница.

Petar Vlahovic

ETHNOS IN ETHNOLOGY AND ANTHROPOLOGY

Summary

There is an ample bibliography on the ethnic history and development of the Montenegrin society. It makes it possible to study *ethnos* as an ethnical and anthropological category from concrete examples.

The territory of Montenegro was populated at all stages of the human development, especially from the epoch of Neolithic onwards. In the Metal Age certain ethnic communities became distinguished. The Illyrians were the bearers of the Old Iron Age (halstat), and the Celts of the Young Iron Age (laten). Then one can come across the monuments from the Roman epoch, the influences of Greek culture and the elements belonging to the communities of the so-called »great migrations of peoples«. Since the 6th century a. d., today's Montenegrin territory had been settled by the Slavic tribes (Serbs), which is evidenced, in addition to the national tradition, by reliable historical testimonies. At the time of the Nemanjics, Montenegro represented the centre of development of the Serbian ethnic community. This process of development continued in the 14th and 15th century, at the time of Turkish breakthroughs in Europe to which the population of Montenegro resisted led

by the domestic Balsic and Crnojevic dynasties (regional masters), and somewhat later, by the Petrovic dynasty, under whose leadership national autonomy was kept and a modern state developed.

Montenegrin clan-tribal society developed on the basis of blood relations. The internal organization of this society consisted of families, clans, tribes. Even today, all these ethnic categories know their genealogy, of which many begin with the founders from the 15th century. Each ethnic category in Montenegro (family, clan, tribe) had the common property (woods, hunting fields, pastures, water), which was equally used by every member of a given community. But this common property could not be alienated by anyone nor anyone could be introduced in the ownership without the approval by the community. The clan community presented »a small group of warriors«, which, being organized in a military way, defended its territory, lived according to the norms of its common law, developed and transformed into a more complex ethnic category (tribe, people, nation). Because of that, the Montenegrin clan-tribal society is »an alive laboratory« suitable for researching into ethnos as the main ethnological and anthropological category.

The term *ethnos* means a community which has the same origin, speaks the same language, maintains the same customs, has its own standards of behaviour, keeps the tradition and hand it over from generation to generation. In ethnology, ethnos is the basic social category (unit), which by mutual connecting develops into a more complex community (people, nation). In anthropology, ethnos is the basic community (the microcell of a society), which, as in ethnology, is linked by mutual biological components (blood relationship). This »microcell« enables development of new social communities related by blood, which are in anthropology called *populations*. In both cases: *ethnos* — a nation in ethnology and *population* — community of blood relatives in anthropology, presents, as shown by the development of the Montenegrin society, a smaller or bigger ethnic category (community) in which its most important ethnic features are concentrated, differentiating it from other similar communities.